

ÜRES JELÖLŐ

Vallás Kelet-Közép-Európa kortárs társadalmi diskurzusában

Máté-Tóth András

A vallásfogalmak sokfélesége végigkíséri a vallással kapcsolatos tudományos reflexiók egész történetét, nem különben pedig a vallásról való társadalmi diskurzusokét, függetlenül attól, hogy mely korszakról és milyen vallási-társadalmi kontextusról van szó. A vallás a tudományos reflexió számára nem pusztán adottság, hanem fogalom, értelmezési keret, amely révén a társadalom valamely szegmensét, dimenzióját, momentumát mint vallást azonosítja a gondolkodás. Korunkban a vallás ismét a publikus diskurzus fontos és nem ritkán meghatározó elemévé vált, így külön is jelentőséggel bír, ha az erre vonatkozó elemzési és értelmezési eljárások adekvátsága érdekében rákérdezzünk magának a vallás fogalmának a tartalmára is. Amint igaz, hogy annyi vallás, ahány kultúra, ugyanúgy annyi vallás-fogalom, ahány kutatás. A multikulturális és globális diskurzus korszakában ez a jelenség azonban nem társadalmi vagy fogalmi hanyatlás, mintha ideális esetnek tételezhetnénk valamely homogén vallásfogalmat, valamely homogén vallási meghatározottság alapján. A vallással kapcsolatos homogenitás felvetése már önmagában is arra hívja a kutatót, hogy közelebbről és mélyebben elemezze a homogenitás valódi természetét és rákérdezzen arra, vajon milyen kulturális és politikai hatásmechanizmusok vezettek oda, hogy a vallás a homogenitás látszatát keltse, továbbá a vallásról való nyilvános beszéd milyen komponensei teszik lehetővé vagy akár követelik meg, hogy a vallást homogén jelenséggé tételezzék.

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy egy sajátos vallásfogalmi megközelítést mutassak be, amely egyrészt a posztstrukturalista diskurzuselmélet egyik kulcsfogalmára épít, másrészt tekintetbe veszi a kortárs kelet-közép-európai társadalmak vallással kapcsolatos diskurzusának jellegzetességeit. A szemiotikában az „üres” vagy „lebegő” jelölőt úgy határozhatjuk meg, mint tartalom nélküli vagy nagyon bizonytalan tartalmú, még nem létező szignifikátum. Mielőtt a vallás mint üres jelölő fogalmát kibontanám, az ürességgel kapcsolatos vallástörténeti asszociációk közül sorol fel néhányat, helyenként utalva arra, hogy ezek milyen összefüggésben állnak a diskurzuselmélettel. A következő lépésben Ernesto Laclau és Chantal Mouffe diskurzuselméletét mutatom be, röviden jelezve azt a francia posztmarxista elméleti közeget, amelyben a vallás az utóbbi évtizedekben újra kedvvel tárgyalt témává vált. A harmadik részben a vallás mint üres jelölő fogalmat mutatom be, egy elemzési példán demonstrálva a fogalom alkalmazhatóságát. Lezárásként, részben érdekességképpen, részben a további gondolkodás provokálására röviden utalok Reinhart Kosellecknek az asszimetrikus ellenfogalmakkal kapcsolatos felvetésére, amely közeli rokonságban látszik állni az üres jelölő elméletével.¹

Üresség-asszociációk a vallásokban

Amennyiben a vallás üres jelölő jellegét vizsgáljuk, függetlenül a posztstrukturalista szerzők fogalmi rendszerétől is érdemes legalább jelzésszerűen utalnunk arra, milyen vallástörténeti és elméleti asszociációk merülhetnek fel az „üresség” vonatkozásában. Erre részben az készíthet

---

¹ Köszönettel tartozom lengyel kollégámnak, Rafał Smoczyńskinek a varsói egyetemről valamint Csiszár Estellának a budapesti Corvinus egyetemről, akikkel a fenti felvetéseket volt módon behatóan megvitatni. Továbbá kollégáimnak a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi tanszékén, akik a tanulmány megírása során bátorítottak és türelemmel viseltettek irántam.

bennünket, hogy egyik tanulmányában maga Laclau is utal ilyen vallási asszociációkra, részben pedig az, hogy más szerzők is a dekonstrukcióval összefüggésben tárgyalnak vallástörténeti vonatkozásokat. A következő néhány összefüggés, ahol vallási hagyományokban illetve logikákban az üresség kulcsszerepet játszik semmiképpen nem szándékozik kimerítő lenni. Egyik előfordulást sem fejtem ki részletesebben. Pusztán annyit szeretnék ezekkel az utalásokkal jelezni, hogy az üres jelölő felvetése nem kizárólag a vallás kortárs kelet-közép-európai társadalmi diskurzusának vonatkozásában kínál elemzési lehetőségeket, hanem az üresség maga is rendelkezik számos vallási dimenzióval.

Shunyata

Az üresség vallási vonatkozásainak rövid bemutatását a buddhizmus episztemológiájából és a lelki tanítómesterek tanításából vett asszociációkkal kezdem. Természetesen nem lehet céлом ennek a hihetetlenül gazdag és a buddhizmus különböző iskoláiban egyaránt nagy súllyal jelen lévő eszmének és meditációs gyakorlatnak a behatóbb bemutatása – ehhez nem is rendelkezem elég ismerettel. Azt azonban mindenképpen fontosnak tartom aláhúzni, hogy az üresség felvetése a filozófiában vagy a politológiában az elméletek belső logikája mentén olyan alapvető felvetésekhez jut el, amelyek elvezetnek a különböző vallási hagyományok legalapvetőbb tanításaihoz illetve összefüggéseikhez. A vallástudománynak pedig – kiemelten akkor, amikor a vallási fogalmak sokféleségével foglalkozik – feladata, hogy ezeket az áthallásokat jelezze és kész legyen arra, hogy saját reflexióit a filozófia vagy más tudományok által elmélyítse, akárcsak arra, hogy a vallástörténetből ismert modellekkel adott esetben kiegészítse vagy finomítsa más tudományok vonatkozó nézeteit.

A *sunyam* és *sunyata* kifejezések szótári jelentésük szerint ürességet, nyitottságot, semmit, nemlétezőt jelentenek igei illetve főnévi alakban. A két fogalom jelentős a buddhizmusban, leginkább filozófiai eszmét, meditációs központot, vallási alapállást és etikai elvet fejeznek ki velük. A buddhizmus vallási felfogása szerint az üresség tanítása gyógyszer a ragaszkodás ellen. Amennyiben bemutatja, hogy a létező dolgok voltaképpen illúziók, annyiban segíti elő az ezektől való szabadulást. Megszabadít az öncsalástól, amely arra alapoz, hogy létezik bármi, ami értékes lenne, s amihez ragaszkodván elérhető a boldogság. A különböző buddhista iskolák részben eltérően értelmezik az üresség fogalmát, de ebben az alapállásban egyetértenek. Az üresség fogalma szorosan összetartozik az üresség módszere szerinti figyelő egzisztencia magatartásával, amely olyan tulajdonságokban mutatkozik meg, mint türelem, együttérzés, szigorú egyéniség és erkölcsösség.²

Az üresség buddhista fogalmának, amely elsősorban a mahajana központi koncepciója, három fő jelentése van. Az első filozófiai, helyesebben ismeretelméleti. Eszerint a fogalmi gondolkodás statikus jellege miatt nem képes a dinamikus valóságot felfogni, továbbá az egyes fogalmak sem különíthetők el egymástól szabatosan (mondhatjuk descartesi értelemben), mert minden fogalom függ a saját ellentétpárjától, mint a kicsi a nagy-tól illetve a létező a nemlétezőtől. Ezt az ismeretelméleti pozíciót fejezi ki a *sunyata*, amely „tisztá ellenfogalom”, amely nem ír le semmilyen létező valóságot. A fogalom másik jelentése egzisztenciális jellegű, amint fentebb már szó volt erről. A *sunyata* voltaképpen a nirvana felismerése, vagyis a megszabadulás mindennemű illúziótól és ragaszkodástól. Végül a fogalom harmadik jelentése hermeneutikai és magára Buddha tanítására vonatkozik. Kiemeli, hogy ez a tanítás is fogalmakkal operál, melyekre éppúgy érvényes az első pontban említett fogalmi

---

2 M. Eliade: The Encyclopedia of religion New York, London 1993, 16 v. in 18. pp 8855ff

bizonytalanság, következésképpen ezt a tanítást sem szabad a világos fogalmakra alapozott módon igaznak és helyesnek tartani, hanem sokkal inkább a *sunyata* felismerése és annak egzisztenciális megvalósítása felé irányító vezetőnek.³

A buddhizmus üresség-fogalma illetve filozófiai-vallási tanítása és a dekonstrukció filozófiai elmélete között közeli és kölcsönösen termékenyítő kapcsolat fedezhető fel. A kettő közötti dialógus révén a dekonstrukció érzékennyé teheti a buddhista gondolkodást arra, hogy a spirituális útkeresése az ego egyfajta idolátriájára rögzült, a hosszú és gazdag vallási hagyomány pedig érzékennyé teheti a dekonstrukció követőit a szöveggel szembeni vallási jellegű tiszteletre.⁴ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ami a vallási tanítások és számos filozófiai tanítás közötti áthallásoknál az ürességgel kapcsolatban szembeszökő, az érvényes a különböző vallási hagyományok közötti áthallásokra és bizonyos értelemben párhuzamosságnak is nevezhető hasonlóságokra is, jóllehet a formális megfelelések egyáltalán nem szavatolják a tartalmiakat is. Itt hivatkozhatom Masao Abe, *Kenotic God and dynamic sunyata* c. tanulmányára⁵, amely a keresztény kenózis fogalmat helyezi összefüggésbe a buddhista *sunyatával*.⁶

Mielőtt rátérnék a kenózis teológiai koncepciójának rövid ismertetésére, egy zsidó vallásfilozófiai felvetést szeretnék tenni az istennevekkel kapcsolatban, amely bizonyos értelemben talán szintén hozzá kapcsolódik az üresség vallási értelmezéséhez.

Zsidó istennevek

Alighanem a legtöbb nemes vallási hagyomány közös jellemzője, hogy a jelentősebb vallási változások összefüggenek a társadalmi változásokkal, illetve ezek egymás részét is képezik. Másrészt a társadalmi változások tükröződnek a vallási gondolkodásban és tanokban. A társadalmi változások erősen befolyásolják a vallási doktrína alakulását, következésképp a doktrínák változása jelzi a társadalmi és kulturális közeg változásait. A judaizmus vonatkozásában például produktív ellentmondás feszül Isten nevének kimondhatatlansága és az egyetlen istennév helyettesítésére alkalmazott számos istenmegjelölés párhuzamossága között. Az ókori zsidóságban ilyen értelemben a kimondhatatlan istennevet tekinthetjük üres jelölőnek is, melynek a különböző zsidó iskolák és érdekcsoportok a történelem során különböző helyettesítő neveket adtak, amelyekkel saját magukat illetve saját történelmüknek egy-egy motívumát elhatárolták másoktól illetve a másiktól.⁷ Az isten-név üressége kimondhatatlanságában rejlik, miközben a róla való beszéd a helyettesítő nevek gazdagságában, melyek pedig a zsidóságon belüli és a zsidósággal szemben álló kultúrák közötti hegemoniáért vívott küzdelem eszközei és lecsapódásai egyaránt, amely értelmezhető Laclau hegemonia-harc elméletének segítségével.

---

3 V. ö. K.-J. Notz: *Lexikon des Buddhismus* : [Grundbegriffe, Traditionen, Praxis in 1200 Stichworten von A - Z] Wiesbaden 2002, 637 S. 442-43

4 D. Loy: szerk. *Healing Deconstruction. Postmodern Thought in Buddhism and Christianity* Atlanta 1996. p 3.

5 M. ABE: *Kenotic God and dynamic sunyata, Divine emptiness and historical fullness*, Valley Forge, Pa 1995, 25-90.

6 V. ö. Magliola tanulmányával in Loy: szerk. pp 99kk.

7 V. ö. „Names of God” in J. Jacobs: *The Jewish encyclopedia; a guide to its contents, an aid to its use* New York, London, 1906, xviii, 162 p.

Valószínű, hogy ilyen szerepet játszott a messiás név is a zsidó történelemben, amelyhez a legkülönbözőbb attribútumok kapcsolódtak és a messiásra vonatkozó elképzelések mentén jól leírhatók a zsidóságon belüli különböző, egymással sokszor élesen szembehelyezkedő csoportok küzdelmei.

Kenózis

A Filippiekhez írt levélben olvasható: „Ő Isten formájában volt, és az Istennel való egyenlőséget nem tartotta olyan dolognak, amelyhez föltétlenül ragaszkodnia kell, hanem kiüresítette magát, szolgai alakot öltött, és hasonló lett az emberekhez.” (Fil 2, 6-7) A „kiüresítette” (ekenószon) kifejezés a görög kenoó ige alakja, amely Pál leveleiben más helyütt is előfordul (Róm 4,14; 1 Kor 1, 17; 9,15; 2 Kor 9,3), ám Krisztusra csak a filippiekhez írt levélben vonatkozik. Így, ez a mondat, illetve összefüggés lett egy bizonyos keresztény krisztológiai illetve lelkeségi nézet kiindulópontja, melyet a katolikus, protestáns és ortodox teológiai hagyományban is megtalálhatunk. A teológiai vélekedés alapja az a gondolat, hogy a második isteni személy megtestesülésekor lemondott az istenség két tulajdonságáról, a mindenhatóságról és a mindentudásról és ezért emberi életében emberi tudattal rendelkezett. A felvetés háttérben a Krisztus isteni és emberi természete közötti reláció problematikája áll, melyet már a patrisztikus korban heves viták öveztek, melyeket csak részben vezetett nyugvópontra a kalkedóni zsinat unió hüposztatikát kimondó dogmája. A protestáns krisztológiában a kenózis értelmezése körül a XIX. sz-ban heves viták dúltak, melyekben az egyik csoport a „kenotikusok” elnevezést kapta.⁸ A megtestesült Isten „üressége” részben feltétele annak, hogy Jézust teljes értékű embernek lehessen tekinteni, aki csak ilyen módon képes osztani az emberi sorsot. A kenózis teológiai logikája az isteni és az emberi létmód közötti kibékíthetetlen ellentétet harmonizálja olyan módon, hogy az ellentmondás nem oldja fel. Olyan kontraszt-harmonikus gondolati teret nyit meg, amelyben éppen az üresség fogalma révén nyílik meg a transzcendencia és az immanencia egymáshoz való viszonyának sajátos értelmezésére.

Via negativa

Gondolatmenetünk szempontjából a kenotikus teológiával rokon felfogásnak tekinthető az ún. „negatív teológia”⁹, amely abból a filozófiai alapállásból indul ki, miszerint az emberi érzékelés, értelem és nyelv immanens határai következtében nem képes szabatos pozitív téziseket megfogalmazni a transzcendensről, ezért állításai csupán az emberi jellemzőkkel kapcsolatos fosztóképzős kijelentések lehetnek. Isten ebben az értelemben vég-telen, múlt-hatatlan stb.

Ezen túlmenően a misztikus tapasztalatban és az erre történő teológiai reflexióban a szenttel érintkezésbe került személy annak teljességét, teljes telítettségét úgy képes valamelyest felfogni, hogy saját teljes ürességet éli át.¹⁰ Ez a teljes üresség, kiüresedés teszi lehetővé a szokványos gondolkodás és imádság keretein belül felfoghatatlan felfogását. Paradox módon a legnagyobb üresség nem pusztán elvezet a legnagyobb teljességgel való találkozás élményéhez és az ennek során felfogott sajátos tudáshoz, hanem ez az üresség és telítettség egyidejűleg része a misztikus

---

8 “Kenosis” in K. Galling: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft ; RGG3 Berlin 2000.

9 “Via negativa” in Ibid.

10 William James a misztikus tapasztalat egyik fő jellemzőjének tekinti az üresség élményét. V. ö. A. MÁTÉ-TÓTH: William James és a sokféle vallási élmény, A vallási tapasztalat megértése. Jog, bölcsélet, teológia, szerk. F. BÁNYAI, S. NAGYPÁL és G. BAKOS, Budapest, Pannonhalma 2010, 58-75.

tapasztalatnak. Miközben a misztikus voltaképpen emberfeletti erőkkkel és tudásokkal telített, magát passzív úrnek fogja fel. A lélektani ellentmondást a teológiai reflexió oldja fel, melyben a teljesség egyedül isteni attribútum és az üresség egyedül emberi.

A negatív teológia egyik korakeresztény dokumentuma, amely neoplatonikus inspirációra is utal, Nazianszi Szent Gergely himnusza¹¹, amelyben Istent egyszerre nevezi teremtőnek és egyszerre felfoghatatlannak. A patrisztikai sort Küreinei Szünesziosz újplatonikus műveltségű püspökkel, Dionüsziosz Areopagitával és másokkal folytathatjuk.¹²

A negatív teológia alapállása vagyis az érvelés *via negativája* a teológia és filozófiatörténet során végig jelen volt a különböző gondolkodóknál. A dekonstrukció filozófiájának egyik elindító képviselője, Derrida, híres esszéjét (*Differance*), amely 1967-ben jelent meg a dekonstrukció és a negatív teológia összefüggéseivel indítja. Számára a dekonstrukció és a negatív teológia között számos hasonlóság figyelhető meg, ám egyenlőség nem állítható közöttük. Bár a negatív teológia alkalmazza a dekonstrukciós logikát, ugyanakkor a dekonstrukció filozófiai alapállása nem kapcsolódik felsőbbrendűséghez, istenek mögötti istenséghez, lét fölötti létezőhöz.¹³ Ami számomra fontos: az üresség fogalmának jelenléte a *via negativa* teológiai szemléletben, valamint annak rögzítése, hogy ez a megközelítés inspirálólag hatott a dekonstrukció filozófiájára.

Ezoterika

Minden vallási elhatárolódási és kiközösítési aktusban tetten érhető a közösségi identitást építő diskurzus logikája és dinamikája. Miközben valamely vallási szervezet egy adott nézettel vagy csoportosulással szemben megfogalmazza a kirekesztő ítéletet (eretnységnek és aposztáziának bélyegezve azt) a saját identitása válik maga számára és a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé. A dogmatörténet és az eretnőségek története szíamí ikrek, hiszen az eretnőségekkel szembeni küzdelem ismertette fel és tette lehetővé a saját tanítás alapjait és határait. Ez a szoros összefüggés nem csupán a keresztény egyházak formális és intézményes cselekményeire vonatkozik, hanem az európai gondolkodás fő áramlatainak és az ezoterikusnak bélyegzett állandóan jelen lévő alternatív gondolkodás közötti viszonyrendszerre is. Maga az „ezoterikus” kifejezés is jelenthet titkosat, a nyilvános és hivatalostól elkülönültet.¹⁴ A vallási

---

¹¹ Te vagy mindeneknek túlján,
más névvel hogyan illesselek?
Milyen ének tudna megénekelni?
Nincs szó, amely kimondhatna.
Mely szellem tudna megérteni?
Nincs értelem, amely fölfoghatna...
Minden lény vágya, minden teremtmény sóhaja
tehozzád igyekszik.
Hozzád imádkozik minden, ami van,
és a csend himnuszát
hozzád küldi minden létező,
amely olvasni tudja teremtésed könyvét. (Sík Sándor fordítása)

¹² Eliade. p 334.

¹³ Itt csak éppen utalhatunk az e derridai felvetéssel kapcsolatos komoly vitára, melyet Jean-Luc Marionnal folytatott, aki teológiai műveltsége alapján alapvetően bírálta, kiigazította, sőt egyenesen cáfolta Derrida negatív teológiára vonatkozó állításait. V. ö. Derrida és Jean-Luc Marion ide vonatkozó eszmecserejét in J. D. Caputo and M. J. Scanlon: *God, the gift, and postmodernism* Bloomington, IN 1999, 322 p.

¹⁴ V. ö. *Esotericism* in K. V. STUCKRAD: *The Brill dictionary of religion* Leiden ; Boston 2007. pp 606-607 ill. M. ELIADE: *The Encyclopedia of religion* New York, London 1993, pp 2842kk.

hagyományok eszmetörténete elhatárolódások révén alakult, a kirekesztett gondolatok és csoportok pedig az érem másik oldalaként többek között az exkommunikációs folyamatok révén formáltak meg valódi eltéréseiket. A vallási identitás alakulásának történelmi fordulópontjai ilyen értelemben az identitás kialakításának kölcsönösségét mutatják meg a kirekesztők és a kirekesztettek között, s teszik egyben lehetővé a bármelyikkel történő egyértelműbb azonosulást.¹⁵

Bergunder – elsősorban Hanegraaffra és a Laclau-Mouffe szerzőpárosra építve – az európai ezoterikus hagyományok értelmezéséhez alkalmazza az üres jelölővel fémjelzett elemzési felfogást.¹⁶ Bergunder értelmezésében tehát nem az ezoterikus tanok tartalmáról van szó, hanem bármely tan ezoterikusnak nyilvánításáról, amely éppen azt a feladatot látja el a mindenkori társadalmi diskurzusban, hogy általa elkülöníthető legyen a megengedett és meg nem engedett, az elfogadott és az el nem fogadott.

Laclau és Mouffe a vallásról

Ebben a részben Laclau és Mouffe politológiájának csupán egyik központi fogalmáról lesz szó, s annak a kelet-közép-európai társadalmak vallási jelenségeire vonatkozó alkalmazási lehetőségéről és kísérletéről. A szerzőpáros műveiben a vallási tematika periférikus. Ugyanakkor szükségesnek látom azokat a helyeket számba venni, ahol Laclau vagy Mouffe vallási vonatkozásokat tárgyal, mert ezek részben megalapozzák felvetésemet, hogy az „üres jelölő” fogalmát náluk általánosabb értelemben is használhatjuk a vallási jelenségekre. Mielőtt azonban rátérnék a két szerző vallással kapcsolatos gondolatainak ismertetésére, tágabb beágyazást szeretnék adni arról a szellemi közegről, amelyhez a szerzők tartoznak.

Poszt-marxista francia politológia és a vallás

Francois Furet a kommunista illúzióról írt könyvének¹⁷ Epilógus című utolsó fejezetében végkicsengéseként azt fogalmazza meg, hogy ha a kommunista illúzió összeomlását előre lehetett ugyan sejteni, a demokrácia függetlenedése a vallástól, előre-jelvezhetetlennek tűnik. A nyolcvanas években a francia posztmarxista értelmiségiek a vallás témáját újra problematizálták. Egy olyan országban – írja –, ahol a gondolkodást Robespierre, Marx vagy Nietzsche fémjelzik, a vallásra vonatkozó felerősödött reflexió meglepetésnek tűnhet. A vallás iránti érdeklődés feltámadása talán annak is köszönhető, hogy a francia értelmiségiek akkor találkoztak a demokráciával, amikor az éppen már elveszítette alapításkori tartalmait. Warren Beckman egyik tanulmányában¹⁸ három baloldali, posztmarxista gondolkodót mutat be – Cornelius Castoriadis, Claude Lefort és Marcel Gauche – arra a kérdésre keresvén a választ, hogyan és milyen dimenziókkal lett a teológiai-politikai kérdéskör központi számukra és az

---

15 V. ö. Koselleck ellenfogalmaival, melyek közül az egyik éppen a „keresztény versus pogány”. Részletesebben ld. alább.

16 M. Bergunder: What is Esotericism? Cultural Studies Approaches and the Problems of Definition in Religious Studies, Method and Theory in the Study of Religion 22, (2010) 9-36.

17 F. Furet: (ford. Z. Mihancsik és A. Ara-Kovács), Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról Budapest 2000.

18 W. Breckman: Democracy between Disenchantment and Political Theology: French Post-Marxism and the Return of Religion, New German Critique 94 (2005) 72-105.

általuk reprezentált értelmiségiük számára. Beckman portréi mögött a demokrácia, a vallás és a totális diktatúra tapasztalatának elméleti összefüggéseire vonatkozó érdeklődés áll.¹⁹

Amennyiben a demokráciát úgy határozzuk meg, mint az emberi önrendelkezését és a vallást, mint az ember függését, akkor felmerül a kérdés, vajon a demokrácia képes-e elszakadni a vallással és kvázi-vallással való hagyományos egybeszövődöttségétől és megalapozni saját autonómiáját az emberi közösség önszerveződő aktivitásaként? Avagy a demokráciának építenie kell a vallás másságára, hogy képes legyen felfedezni a demokrácia lényegét? Végül pedig tekintettel a demokratikus impulzus és a XX. szd-i totalitárius tapasztalatokra, vajon nincs-e a demokráciának szüksége a vallásra, hogy a demokratikus hatalomgyakorlás korlátozó ereje legyen? Ezek a kérdések foglalkoztatták a posztmarxista francia gondolkodókat, akiknek hagyományához Laclau és Mouffe is tartozik, akiknek művében ugyan a vallás problematikája nem játszik központi szerepet, ám felvetéseik szerkezete és tartalma kézenfekvően kínálja magát a vallás jelenségének megértésére.

Államhatalom és vallás

A liberális elképzelésekkel folytatott vitákban a vallás tematikája ismét erőteljesen megjelent a társadalmi diskurzusban, s különösen a kelet-közép-európai liberális demokráciákban az egyházak helye a heves viták tárgyát képezi. Mouffe az agonisztikus pluralizmus elméleti kerete alapján tesz kísérletet e kérdéskör elemzésére.²⁰

Az ellenfél-logika mélyebb megértése érdekében különbséget kell tennünk az antagonizmus és az agonizmus között. Kissé leegyszerűsítve az előbbi a teljes kirekesztést és megsemmisítést tűzi ki célul, utóbbi a politikai nézetek és érdekek szembenállásának fenntartását. Az agonisztikus politika szempontjából a demokratikus politika célja az antagonizmus átalakítása agonizmussá. Ez olyan csatornákat igényel, melyekben a kollektív szenvedélyek kifejezésre juthatnak olyan témákkal kapcsolatban, melyek az egymással szemben álló feleket nem ellenségévé teszik, hanem ellenfélle. Nem az a cél, hogy a demokrácia kiiktassa a szenvedélyt a nyilvános diskurzusból, hogy ezzel mintegy lehetőséget biztosítson a racionális érvelésnek és konszenzusnak, hanem az, hogy ezeket a szenvedélyeket mobilizálja a politika demokratikus ethosának megtartása érdekében.

Az agonisztikus konfrontáció a demokráciát nem veszélyezteti, hanem éppen ellenkezőleg, létének igazi feltétele. A modern demokrácia sajátossága éppen az, hogy újragondolja és újra legitimálja a konfliktust és elutasítja annak valamely autoriter rend általi elnyomását. Szakítani kell a társadalom olyan jellegű szimbolikus reprezentációjával, mintha az organikus test lenne. A demokratikus társadalom elismeri az értékek pluralizmusát, a világ varázstalanítását (Weberi értelemben) és az elkerülhetetlen konfliktusokat.

Az agonisztikus modell bizonyos politikai-etika konszenzusra épül, amelynek elemei kizárólag az egymástól eltérő és egymással konfliktusban álló értelmezések által vannak jelen. Vagyis csak „konfliktuális konszenzusról” lehet szó, amely az ellenfelek közötti agonisztikus konfrontáció kiemelt területe. A jól működő demokráciát a demokratikus politikai pozíciók ütközései jellemzik. Ha ez hiányozna, fennáll a veszélye annak, hogy a demokratikus

---

19 Ibid. p 76.

20 Mouffe, Religion, Liberal Democracy, and Citizenship in H. d. Vries and L. E. Sullivan: Political theologies: public religions in a post-secular world New York 2006, xii, 796 p. pp 318-326.

konfrontációt felváltják a kollektív identifikációk más formái, mint az identitás-politika esetében. A túl sok egyetértés és a konfrontációtól való tartózkodás apátiához vezet, elveszi a kedvet a politikában való részvételtől. Rosszabb esetben ez azzal jár, hogy a kollektív szenvedélyek olyan témák körül kristályosodnak ki, melyek a demokratikus folyamatok keretei között nem orvosolhatók. Valamint olyan antagonizmusokhoz vezetnek, melyek veszélyeztetik a civilitás alapjait.

Az agonisztikus politikai modell ilyen feltételei alapján Mouffe rátér a vallás politikai szerepének elemzésére, az állam és a vallás viszonyának dekonstruktív értelmezésével indítva gondolatmenetét. A semleges állam fogalmát pontosítani szükséges, ugyanis a semlegességnek több dimenziója is van. Egyrészt az állam agnosztikusságát jelenti a vallás és az erkölcs kérdéseit illetően, vagyis az állam nem köteleződik el egyetlen vallás vagy valamely erkölcsi felfogás mellett. Ugyanakkor nem jelenthet semlegességet bizonyos alapvető politikai értékekkel szemben, amelyek az államot legitimálják. Az állam által képviselt szimbolikus rend révén különböztethetők meg egymástól az államok. A liberális állam elkülöníti az államot az egyháztól, és az egyházat önkéntes szervezetnek tekinti. Ez a különbségtétel fontos az állampolgárság és a különböző (vallási) közösségekhez való párhuzamos tartozás értelmezéséhez. Az állampolgárság nem ugyanazon a szinten jelent identitást, mint a civil társadalom szervezeteihez való tartozás. Az állampolgárság Mouffe szemléletében az adott állam etikai-politikai alapállásához való tartozást jelent, és helytelen lenne individualista alapon értelmezni. Az állam és az állampolgárság dinamikus fogalmak. Az állam a polgárok és a politikai szervezetek permanens diskurzusa alapján legitimálódik, miközben szüksége van egyfajta közjóról alkotott korrelatív eszmére.

Mouffe – ellentétben a liberális demokrácia-felfogás egyik alapelvével, miszerint a vallás a magánszféra területére tartozik és nem illetékes a politikai diskurzusban – úgy véli, hogy éppen ellenkezőleg, a vallás nem csak a privát sféra területén releváns, és a vallási szimbólumokat nem szükséges eltávolítani a civil területekről. Az állam és a vallás szétválasztása az államhatalom szuverenitásának biztosítása érdekében fontos, amely szuverenitás fölött vallási felügyeletnek nincsen helye a demokrácia alkotmányos keretei között. Az állam és a vallás szétválasztása mellett azonban beszélni kell a vallás és a politika viszonyáról is, amelynek nem ugyanaz a logikája, valamint hasonlóképpen a közszféra és a privát sféra közötti különbségtételről. Mouffe felhívja a figyelmet, hogy e három elkülönített terület egymástól is részben szétválasztva elemzendő: államhatalom / vallás, vallás / közszféra, közszféra / privát sféra. Annak alapján, hogy az államhatalom nem azonosítható a politika egészével, az államhatalom és a vallás szétválasztása sem jelentheti, hogy a vallás ne lenne illetékes a közjővel kapcsolatos politikai küzdelemben való részvételben. Nem is szólva arról, hogy számos szolidaritási vívmány éppen vallási motiváció alapján került a liberális demokrácia alapelvei közé.

Az agonisztikus modell értelmében tehát a vallási igényeknek igen is artikulálódniuk kell a társadalmi diskurzusban – s ennek határait egyedül a diskurzus demokratikus kereteinek tiszteletben tartási követelménye jelöli ki, semmilyen további elv. A vallás a demokratikus viszonyok között jelentősen hozzájárulhat a közjó alapelveire történő folytonos emlékeztetéshez, képviselheti a vallásos személyek és közösségek érdekeit, valamint rámutathat a politika igazságtalanságaira.

Kifejezetten a vallás témaköréről Laclau eddig egy tanulmányt publikált az istennevekkel kapcsolatosan.²¹ Az alábbiakban röviden ismertetem ezt a tanulmányt, mert fontos adalékokkal szolgál Laclau vallásra vonatkozó gondolatainak megértéséhez, kifejezetten is a vallás és az üres jelölő összekapcsolásához. Laclau tanulmányában Eckhart mestertől vesz idézeteket, melyek értelmében Istenről szinte semmi sem állítható, azon kívül hogy egy és oszthatatlan, miközben értelemszerűen ez az állítás sem rendelkezik voltaképpeni tartalommal. Eckhart a korábban már említettek értelmében a *via negativa* gondolati útját járja, amikor minden határozmány Istenre történő alkalmazhatóságát elvitatja, méghozzá azzal az indokkal, hogy az tiszteletlenség lenne Istennel szemben. Az eckharti misztikus alapállásnak az a jellegzetessége Laclau szerint, hogy egyrészt teljes mértékben közösséget kell vállalnia a világgal, másrészt teljességgel hátat kell fordítania neki, ami „ugyanannak az éremnek a két oldala”.

Isten nevének – írja Laclau – üres jelölőnek kell lennie, amennyiben nem kívánjuk létezésének rendkívülségét és az erről szerzett élményünket bepiszkítani, hiszen nem kapcsolhatunk hozzá semmilyen jelölést. Kérdés, hogy „Isten” pusztán ilyen értelemben üres jelölő, avagy maga ez a név eleve valamilyen értelmezés vagy pedig Isten a totális teljesség? Amennyiben az utóbbi lenne, akkor megnevezése a legnagyobb mértékű tiszteletlenség lenne, hiszen a tökéletesség megnevezésére nem létezhet méltó emberi szó. Ilyenformán, már az is, ha Istent istennek nevezzük, eleve káromlás, amit semmiképpen sem szeretnénk. Ennél fogva Istennel szemben a hallgatás az egyetlen megfelelő megnevezési forma. Hallgatva megnevezni – ez az a paradoxon, amit a misztikusok érzékelnek és ami miatt a *via negativát* választják élményeik közvetítéséhez.

A misztikus teljesség megnevezéséhez hasonlóan – tér át politikaelméleti témájára a szerző – a politikai teljesség megnevezéséhez is arra van szükség, hogy amennyire lehetséges, eltávolodjunk mindennemű pozitív kijelentéstől. A misztikusok az abszolút és a partikuláris paradoxonának erőterében beszélnek, így van ez a politikában is. A politikai diskurzus kiindulópontja csak olyan lehet, amely egyrészt a teljesség ígéretét hordozza, másrészt még nincs odakötve egyetlen partikuláris érdekhez sem, amely a hegemoniáért vívott küzdelemben az először még üres, mert megnevezetlen jelölőt tartalommal tölti fel és mintegy saját érdekkörébe vonja. A politika maga a teljesség, modellszerűen vagy funkcióját tekintve az isten, miközben a hegemoniáért vívott küzdelem által szabályozott diskurzus ezzel a paradox fogalmi helyzettel úgy bánhat csak, mint ahogyan a misztikusok bánnak az Isten kifejezéssel.

Az üres jelölő a vallásokról szóló diskurzusokban

Az üres jelölő (*empty signifier*) fogalma a szemiotikából származik.²² Míg Saussure vagy a korai Wittgenstein és az őket követő szerzők a jelölő (szignifikáns) és a jelölt (szignifikátum) között megbonthatatlan egységet tételeztek, különösen a posztmodern nyelvészek laza vagy egyenesen semmilyen kapcsolatot nem látnak szükségesnek, hiszen ugyanazon a fogalmon számos tartalom érthető. A hangsúly tehát áttevődik a jelölőre. Az „üres” vagy „lebegő” jelölő tartalom nélküli vagy nagyon bizonytalan tartalmú, még nem létező szignifikátum. A vallástörténeti példákból láthattuk, hogy számos vallás használja az üresség fogalmát és bőséggel találtunk olyan eseteket, melyeknél a vallási nyelvben használt üresség fogalom közeli

---

21 E. Laclau: *On the Names of God, Political Theologies: Public Religions in a Post-Secular World*, 2009, 137-147.

22 E. Laclau: *Emancipation(s)* London 2007, x,124 p. Az „üres” kifejezés helyett mások folyékonyt használnak, pl. J. Mehlman: *The „Floating Signifier”: From Lévi-Strauss to Lacan*, *Yale French Studies* 48 (1972) 10-37.

rokonságban áll azzal, amit Laclau és Mouffe a maguk diskurzuselméletében üres jelölőként fejtenek ki. A következőkben ezen a nyomon indulunk tovább.

A diskurzuselméletben a társadalmi mező saját mivoltának megfelelően mindig nyitott, s a politikai törekvések arra irányulnak, hogy kitöltsék ezt a kínálkozó teret. A létező társadalmak egyikében sem találkozhatunk befejezett, lezárt társadalmi dimenzióval, ugyanakkor folytonosan megfigyelhető a lezárásra, beteljesítésre való törekvés, s a befejezettség ígéretes képei a politikai diskurzus szerves alkotóelemei. Ebben a folyamatban játszanak szerepet az üres jelölők. A politikai diskurzus egyedül az ilyen üres jelölők mint csomópontok mentén artikulálódik, másképpen nem is lenne lehetséges. Ezeknek a csomópontoknak, tengelyeknek, fókuszpontoknak lényegi jellegzetessége, mivoltához tartozó jellemzője maga az üresség, mert egyébként nem lennének képesek betölteni a jelöléshez, szignifikációhoz szükséges szerepüket, ami nem más, mint a hegemonia kialakításának lehetővé tétele.

A terminus technicusban szereplő „empty” (üres) jelző tehát részben tartalmi, részben funkcionális értelemben fogható fel – írja Laclau fentebb idézett tanulmányában. Az üres szignifikátor nem rendelkezik saját tartalommal, hanem csak a fennálló ekvivalens kérdések átmeneti artikulációjával. Ebben az artikulációban egyszerre vannak jelen bizonyos egyetemes elvek, mint például a nemzetek egyenlő joga, ugyanakkor ezek nem kötődnek egyetlen politikai érdekcsoporthoz sem olyan módon, hogy maga a diskurzus elveszítse a jelenlévő pozíciók ekvivalenciáját, s értelemszerűen a szignifikátor megteljék tartalommal. Funkcióját tekintve tehát az üresség (emptiness) biztosítja a diskurzusban a pozíciók ekvivalenciáját, amely révén azután valamely momentum a kialakuló hegemonia által megtelhet tartalommal.

Ahhoz, hogy valamely ideológia, politikai nézet hegemonná válhassék, szükség van közös politikai identitás megteremtésére az egymástól eltérő identitású és érdekrendszerrel rendelkező társadalmi szereplők között. A hegemon ideológia oly módon képes a heterogén társadalmi szereplőket mégis közös azonossági viszonyba vonni, hogy határvonalat húz, amely révén a sokféleséget dichotómiává egyszerűsíti. Ez a határvonal az üres jelölő segítségével húzható meg. Hiszen a szereplők nem a határvonallal foglalkoznak, hanem a kettéosztott politikai mező egymással ellentétes tartalmaival. Az üres jelölő tehát olyan eszköze a diskurzusnak, amely révén az átmeneti hegemoniák kialakulhatnak, s amely körül egy új diskurzus mentén értelmezhetik magukat a politikai mező szereplői.

Nem egy szerző az „üres jelölő” és a hegemonia közötti kapcsolat megvilágításhoz az Alíz a csodaországban ismert párbeszédét használja:

„– Amikor én használok egy szót – mondta Undi Dundi fölényesen –, pontosan azt jelenti, amit én akarok, hogy jelentsen, se többet, se kevesebbet.

– Csak az a kérdés – mondta Alíz –, meg lehet-e csinálni egy szóval, hogy ilyen sokat jelentsen.

– Csak az a kérdés, hogy ki a főnök, ez minden.” (Varró Dániel fordítása)

A rövid párbeszédben tetten érhetjük a fenti elmélet minden lényeges elemét, a szereplő identitásának partikuláris meghatározottságát, a szavak sokféle jelentésében a meghatározatlanságot és a hegemoniára való egyértelmű utalást is. Az üres jelölő a főnökség maga, az üres trón, amelybe királyt kell ültetni.

Laclau és Mouffe „üres jelölő” fogalma alkalmazható a vallással kapcsolatos társadalmi diskurzusra. Ha a vallás az üres jelölő szerepét játssza, akkor a fogalomnak üresnek kell lennie, kellően nem meghatározottnak, fluidnak és általánosnak. Tehát semmiképpen nem lehet valamely konkrét vallási hagyomány ebben a diskurzív státuszban, s nem lehet egy bizonyos típusú vallásosság sem. A nem meghatározott tartalmú vallás abban az esetben játszhatja az üres jelölő szerepét, amennyiben a társadalom tagjai és csoportjai önmeghatározásukat úgy artikulálják, hogy a vallásról való saját elképzelésüket s az ahhoz való viszonyukat meghatározzák. Amennyiben a társadalmi folyamatok során tetten érhető olyan momentum vagy időszak, amely során a vallásra való hivatkozással artikulálták saját identitásukat a társadalom heterogén szereplői, akkor abban a diskurzusban a vallás az üres jelölő szerepét játszotta.

Abban az esetben beszélhetünk a vallásról mint üres jelölőről, ha a diskurzív helyzet megfelel a következő kritériumoknak (zárójelben Laclau és Mouffe vonatkozó kulcskifejezései):

- a vallás fogalma alacsony szinten definiált (üres jelölő);
- a fogalom révén egymástól jelentősen eltérő, sőt egymással ellenkező társadalmi csoportok (elemek) közös platformot alkotnak (momentumok) a vallási tematika által indukált diskurzusban (artikuláció);
- a különböző csoportok saját politikai identitásukat valamelyest módosítják, illetve a vallási tematika révén határozzák meg (differenciált momentumok);
- a jelölő egy jól kivehető hegemonia által átmenetileg megtöltődik tartalommal (relacionális totalitás).

Egy elemzési kísérlet

A szcientológiával kapcsolatos diskurzus, amint az a róla szóló sajtóanyag általános bemutatásakor is láthatóvá vált, ezt a szervezetet üres jelölőként használja. Mielőtt részletesebben is igazolnánk ezt az állítást, előrebocsátva általánosságban is elmondhatjuk, hogy a fenti kritériumoknak a szcientológia megfelel. A szervezettel kapcsolatos információk alacsony szintűek (még inkább, mint más vallási jelenségeknél, amelyekről szintén rendkívül hiányos a kortárs társadalmi tudás), a vele szembeni állásfoglalásokban a politikai platformon egyébként egymástól távol álló, egymással szemben álló csoportok is egységet képesek alkotni, a vele kapcsolatos vitákban a saját politikai és kulturális beállítódás artikulációja elsődleges, továbbá a nem ismert szervezet e folyamat révén átmeneti jellegzetességeket kap, melyekről a megszerzett hegemonia kialakulását követően nincs tovább szó.

Akkor tekinthető tehát a „szcientológia” üres jelölőnek, ha a szcientológiáról szóló beszéd kapcsán a különböző aktorok úgy artikulálják magukat, hogy közöttük egyértelmű törésvonal jelenik meg, továbbá akkor, ha ennek az artikulációs folyamatnak eredményeképpen, illetve következtében valamely hegemonia érvényesül.

Mintánkból kiválasztottuk azokat a mondatokat, melyekben szerepel a szcientológia kifejezés (2296 mondat). Majd a mondatokon belül azt vizsgáltuk, milyen társadalmi dimenziót megjelenítő kifejezések fordulnak elő, és ezek milyen artikulációban jelennek meg az adott mondatokban. Amennyiben az adott mondat nem elég informatív, akkor a megelőző és követő mondatot is belevontuk az értelmezésbe.

A vallási dimenziót tekintve első vizsgálati eljárásunkban a szcientológia mondatokban előforduló vallás kifejezés jelentésszintjeit tártuk fel. Összesen 131 ilyen szegmással

találkozhatunk. A szcientológia és a vallás közötti kapcsolat a cikkek jelentős részében ellentétként tételeződik. A vallási attribútum elvitatása, illetve egyfajta vallástörző kijelentése a jellemző.

„A német politika egy része aggodalmát fejezte ki a szcientológia újabb ‘telephelyének’ megnyílása láttán, amelyről a szakértők egyelőre csak találgatják, hogy a magát vallási közösségnek mondó, de bírálói által szektának és gátlástalan üzleti vállalkozásnak tartott szervezet új németországi központjának szánják-e.” (Figyelő 2007. 01. 17.)

„A Szcientológia Egyházat, amely Németország több tartományában veszélyes szektaként, illetve vallásnak álcázott üzleti vállalkozásként van elkönyvelve, 1997 óta hivatalos megfigyelés alatt tartják.” (Index.hu 2007. 06. 26.)

E két szegmensre nemcsak az jellemző, hogy a vallás-mivoltot elvitatja az egyháztól, hanem az is, hogy illegális vagy megtévesztő gazdasági tevékenységnek állítja be: „gátlástalan üzleti vállalkozásnak tartott szervezet”, illetve „vallásnak álcázott üzleti vállalkozás”. Az ilyen beállítás mögött nyilvánvalóan kitapintható egy olyan világkép, amelyben az igaz és az álságos, a tisztességes és az etikátlan világosan elkülöníthető egymástól. Minden megbélyegzés a saját, az ellentétes értékrend stabilizálására szolgál. S amikor ez a megbélyegzés vagy leleplezés összekapcsolódik valamely politikai mezővel, akkor a stabilizálandó értékrend társadalmi szintűvé válik. Mindkét idézetben megtalálható ez a politikai értékrend dimenzió: „a német politika egy része”, illetve „Németország több tartományában”. A szcientológiát, amelynek viszonylag kevésbé ismert a tanrendszere és a tevékenysége, egyértelmű és szigorú bírálatot illeti a sajtó, belehelyezvén az országos szintű nagypolitika dimenziójába, amely révén a tőle való elhatárolódás megnöveli a társadalmi kohéziót. Minél botrányosabb, negatívabb, rémisztőbb az adott jelenség, annál erőteljesebb pozitív kohéziós hatást vált ki.

A két németországi viszonyokra utaló, de a magyar írott sajtóban megjelent cikk után előbbi állításunk mélyebb kifejtése érdekében lássunk egy magyar cikket, amely kifejezetten mintázza az imént tárgyalt összefüggést.

A Magyar Nemzet 2001. szeptember 14-i számában egész oldalas cikket közölt, „A szcientológusok vonata Kanizsára tart – A zalai városban közpénzek vándorolnak az egyházhoz kapcsolható WISE-cégekhez?” címmel.

„A Tüttő István MSZP-s polgármester által irányított Nagykanizsán jelentős összegű közpénzek jutnak szcientológus kapcsolatokkal rendelkező vállalatokhoz. A város arculatát három éve formázó Matrix Marketing Műhely Kft. például tagja a szcientológus cégeket tömörítő WISE nevű nemzetközi szervezetnek, a MÁV helyi pályafőnökségén pedig a munkatársaknak a szcientológiai egyház tesztjét és tanfolyamát kellett elvégezniük.”

Már a cikk címe és első mondata elhelyezi a szcientológia kapcsán az MSZP-t, s tudvalévőleg a Magyar Nemzet erőteljes Fidesz-kötődése révén olvasótáborát az ellenkező politikai oldalba köti. A leleplező cikkben az MSZP-s polgármester, a WISE szcientológus vállalkozásokat tömörítő cégszövetség, a MÁV helyi pályafőnöksége képezi az egyik oldalt, amelynek

összefüggéseit a cikk feltárni hivatott. A cikk további részeiben sorra leplezi le, mely nyelvviskolák vagy egyéb vállalkozások tartoznak a WISE körébe, s minden egyes ilyen leleplezés csak erősíti a kapcsolatot az MSZP-s és egyben szcientológus kötődésű vállalkozások között. Nyilvánvaló, hogy a szcientológia itt arra szolgáló jelölő, hogy a helyi és egyben az országos MSZP-t hiteltelenítse vele a Magyar Nemzet újságírója.

Az üres jelölő feltöltése és ennek következtében a társadalom különböző csoportjainak artikulációja jól elemezhető ebben a cikkben. Az egyház tulajdonságai és tevékenységei szinte hiánytalanul negatív színben vannak feltüntetve, kiegészítve azzal, hogy ezeket az összefüggéseket az újság leleplezte, s nem csak egyszerűen közli a nyilvánossággal. Az egyház gazdasági köntösbe *burkolódzó „egyházi” vállalkozás, az ilyen szervezeteket nehéz kiszűrni.* A cikk idézi a Nemzetbiztonsági Hivatal 2000-es évkönyvét, mely szerint az egyháznak

„létrejött az országos hálózata. Valós társadalmi és üzleti manipulációs, pszichológiai eszközöket és módszereket is alkalmazó tevékenysége mélyen konspirált. Agresszív belső elhárító munkát folytatnak az informátorok kiiktatása érdekében. Befolyásoló tevékenységük tovább erősödik, miközben a mozgalom egyes missziói a jól működő gazdasági társulásokat célozzák meg, elsősorban a humán erőforrások hatékonyabb kiaknázására hivatkozva.”

A szcientológia tevékenysége és kapcsolatrendszere segítségével a gazdasági és politikai térben ismert szereplők identitása körülhatárolódik, a nyilvánosság szövevényes rendszere két pólusra egyszerűsödik. A helyi vállalkozások közül és a helyi MÁV vezetésében, továbbá országos tv műsorban vagy bankban tetten éretnek szcientológus kötődések. „Milassin Tamás szcientológus kapcsolatait a közelmúltban sajtótájékoztatón *igyekezett cáfolni, azonban* a lapunk birtokában lévő dokumentumok bizonyítják, hogy a vállalkozás tagja a szcientológus cégeket tömörítő nemzetközi szervezetnek, a WISE-nak.” „Más Nyelviskola, amely *mögött* a Három Dinamika Szolgáltató Bt. húzódik meg”; „Az RTL Klub televíziós csatornán sugárzott Csííz című műsor népszerű sztárja *információink szerint többször is megfordult* a szcientológiai egyház amerikai központjában”; „A Magyar Nemzet rendelkezésére álló dokumentumok bizonyítják, hogy a bank szoftverfejlesztési főosztályvezetője, Lovász Ottó kapcsolatban állt a szcientológiai egyház Sea Organization nevű szervezetével.”

A gazdasági konspirációk összefonódnak a politikai konspirációkkal is. Egy reklámanyagon szerepel a „dianetikára utaló háromszög, amelyet az egyház által széles körben terjesztett és *még a parlamenti képviselőkhöz is eljuttatott*”, „A szcientológus kapcsolatokkal rendelkező vállalkozások kanizsai térnyerése miatt nemcsak a *MIÉP*, de a *Fidesz* városi szervezete is fellépett.” „Ferencz József kiváló *szocialista kapcsolatokkal rendelkezik*”. Miközben a politikai ellenfél lejáratására a szcientológiáról való beszéd szolgál, ugyanakkor az egyházzal szembeni negatív hozzáállás koalícióba vonja a politikai ellenfeleket. A város szocialista polgármestere nyilatkozza: „nehéz kiszűrni a gazdasági köntösbe burkolódzó, egyházi tevékenységet folytató szervezeteket”, s „amikor tudomására jutott, hogy a Más Nyelviskola szcientológus kötődésű, az önkormányzati iskolákban megtiltotta annak reklámozását”.

Ugyanezt a nagykanizsai témát dolgozta fel két héttel később a Népszabadság. (2001. szeptember 29.) A cikkben a szcientológiáról, illetve a szcientológia egyházzól Veér András idézve szintén kifejezetten negatív megállapítások szerepelnek. Az egyház „gazdasági hatalmat épít ki”, olyannyira, hogy ilyen „nyomulást” a helybéli illetékesek az „elmúlt évek során nem érzékeltek”. A „szcientológia a legveszélyesebb vallások közé tartozik”.

A pszichiáter előadásában azt állította: a szcientológusok gazdasági-társadalmi világralomra törnek, amelynek alapfeltétele, hogy előbb gyökeresen átformálják az emberek gondolkodásmódját. Veér András a szcientológiai egyházat olyan destruktív szektához hasonlította, amely valósággal bekebelezi a tagjait, elvágja családi köteleiket, kiforgatja őket a vagyonukból. ... a szcientológus vállalkozások közreműködésével gyanútlan fiatalok estek áldozatul a szcientológiai egyháznak.

A kétpólusú politikai mező ebben a cikkben is megjelenik, ám miközben a baloldali politikai erőket úgy állítja be, mint akik elhatárolódnak a szcientológiától, illetve az alapvető emberi jogokhoz való ragaszkodásuk miatt, amelyben a vallásszabadság is szerepel, tehetetlenek, a cikk a MIÉP választási kampányáról beszél: „MIÉP által elindított kampány”.

„Egy neve elhallgatását kérő helyi politikus szerint az egész hisztéria már a választási kampány része: a MIÉP támadássorozatának valódi célpontja nem a párt által megnevezett négy kanizsai személy, nem is a szcientológiai egyház, hanem a város szocialista polgármestere. Informátorunk hozzátette: a szcientológiai egyház valódi kanizsai jelenlétéről, szerepéről és súlyáról senkinek sincsenek pontos információi.”

Ebben a szövegrészletben megtalálható az általunk vizsgált alapvető összefüggés minden fontos eleme. A „szcientológia egyház” voltaképpen üres jelölő, hiszen valódi kanizsai jelenlétéről nem állnak rendelkezésre pontos információk. Az erről az egyházzól való beszéd voltaképpen politikai kampány része, amelyben az önkormányzati ellenzék (MIÉP) a város polgármesterét támadja (MSZP). Valójában tehát nem az egyház a diskurzus témája, hanem annak kapcsán helyi politikai mező artikulálása.

A Népszabadság politikai elkötelezettségének világos nyomai ugyanúgy tetten érhetők, mint a Magyar Nemzeté. Pozitívan állítja be a helyi MSZP-s politikusokat, akik Veér András, a szcientológiával foglalkozó országos tekintély előadásán azért voltak jelen, hogy szakmai információt szerezzenek arról, hogyan lehet elejét venni az egyház káros hatásainak. Erre nem kaptak választ a szakembertől, ami nyilvánvalóan felmenti őket. A cikk a megvádolt érintetteket szólaltatja meg, akik a vádakot visszautasítják. Megszólalásaik közlésével ismét csak nem a szcientológiával kapcsolatos információk korrigálására, árnyalására kerül sor, hanem a város MSZP-s politikusai elleni jobboldali kampány alapjának kikezdésére.

Ma mindenki azt gondolja rólunk Kanizsán, hogy szcientológusok vagyunk, holott egyikünk sem tagja a szcientológiai egyháznak, munkánk során semmiféle hittérítő, vallásos tevékenységet sem folytattunk, senkit sem agitáltunk arra, hogy belépjen a szcientológiai egyházba – állítja Milassin

Tamás, akinek a cége öt évvel ezelőtt egy közbeszerzési pályázaton elnyerte a kanizsai önkormányzat marketing- és reklámanyagainak gyártási jogát. – A MIÉP politikusai tudatosan összemosák a hubbardi módszerek alkalmazását, az úgynevezett Oxford-tesztek kitöltését és a WISE- tagságot a szcientológiával. Bár senkinek semmi köze a vallásunkhoz, mégis leszögezzük: nem vagyunk a szcientológiai egyház tagjai. Én például buddhista vagyok.

A diskurzus képlete ebben a cikkben is egyértelmű. A szcientológia mint üres jelölő eszköz arra, hogy a helyi társadalom politikai küzdelmeiben a felek pozícióit egyértelműsítse. A politikai felek e téma kapcsán artikulálják politikai pozícióikat, amelyet a Magyar Nemzet és a Népszabadság egyaránt saját politikai preferenciája alapján mutat be. Miközben mindkét cikkből kiderül, hogy politikai hovatartozástól függetlenül a helyi politikusok elhatárolódnak magától a szcientológiától, az egyházzal való beszéd mégis a táborok elkülönítésére szolgál.

Ezzel az elemzéssel igazolva, megalapozottan állítható, hogy a szcientológiáról szóló sajtóanyagok voltaképpen nem erről a szervezetről szólnak. A vele kapcsolatos diskurzus elsősorban inkább arról a társadalmi küzdelemről szól, amelyben különböző politikai csoportok egymással szemben próbálják meghatározni önmagukat.

Asszimetrikus ellenfogalmak

Bizonyos szempontból rokon elméletnek tekinthetjük Reinhart Koselleck „asszimetrikus ellenfogalmak” történelmi értelmező modelljét. (Koselleck 2003) A német szerző is a fogalmak közösséget alkotó jelentéseinek és alkalmazásának dinamikájával foglalkozik. Leírja, hogy a történelem során különböző politikai hatalmak többek között fogalmi ellentéteket, ellenfogalmakat alkottak melyek segítségével meghúzták a mi / ők közötti határt. Tanulmányában a szerző három ilyen pregnáns ellenfogalmat dolgozott ki részletesebben: hellének és barbárok, keresztények és pogányok, valamint ember és nem-ember. Ezek ugyan egy-egy meghatározott történelmi helyszínen és korszakban alakultak ki, ám az idők során territorializálódtak és temporalizálódtak, vagyis elszakadtak az eredeti térbeli és időbeli gyökereiktől és csaknem egyetemes érvényű és alkalmazható fogalmi ellentétpárokká váltak.

Az ellenfogalmak asszimetriája onnan fakad, hogy a fogalompár egyik eleme a győzteseket, a hatalmon lévőköt jelöli, míg másik eleme a vesztesekét, akik alulmaradtak a mi és ők meghatározásáért vívott küzdelemben, s a kirekesztettek oldalát alkotják. Ezek gyakran nem csak a szemantikai mezőben exkommunikálódtak, hanem egzisztenciálisan is. Nem csak társadalmi státusukat veszítették el, hanem pusztá létüket is.

Az asszimetrikus ellenfogalmak szemantikája vizsgálatánál Koselleck három elméleti összefüggésre hívja fel a figyelmet, melyek különösen is jelzik az „üres jelölő” elmélettel való szellemi rokonságot. „A történelem mozgás – írja – mindig cselekvő közösségek kölcsönös elhatárolódásának zónáiban zajlik, melyek egyúttal formailag is artikulálódnak.” (244) Különbséget kell tenni „az ellentétes fogalmak történetileg elavult szóhasználatára és a beljük épített és bennük rejlő szemantikai struktúrák között.” (246) Végül szól az „ellentétes nyelvi alakzatok egymásmellettségéről, a nem-egyidejűség egyidejűségéről” vagyis a történelmileg különböző tapasztalatok egymásra rakódott jelenlétéről. (248)

Ezek a felvetések és megfigyelések közeli rokonságban állnak az „empty signifier” által fémjelzett elmélettel. Egyrészt Koselleck is a fogalom és a politikai küzdelem összefüggését vizsgálja. Az ő ellentétpárjai végzik el a mi / ők szétválasztást. Az asszimetrikus fogalmak egyetemes logikája hasonlít az üres jelölő egyetemes érvényére. Koselleck egyik hangsúlyosan bemutatott ellenfogalma – a keresztény / pogány – kifejezetten vallási vonatkozású, amint Laclau is számos vallási példát hoz az üres jelölő működésének megvilágítására.

A két elmélet közötti különbség elsősorban a történettudományi és politikaelméleti diszciplínák tárgyalásmódja közötti különbségben ragadható meg, miközben a problémafelvetés és az eredmények vonatkozásában inkább a hasonlóság dominál. Jóllehet Koselleck e vonatkozású műveire Laclau és Mouffe nem hivatkoznak, bár az már 1979-ben megjelent német nyelven.

Értékelés

A „vallás” üres jelölő vázlatos felvetése után értékelésképpen fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen előnyökkel jár ez a vallásfelfogás más megközelítésekkel szembeállítva. Amikor szembeállításról beszélek, számomra ez nem azt jelenti, hogy a többi megközelítés relevanciáját vitatnám. Hanem azt, hogy a fogalmi és módszertani elválasztás mindig szembeállítás, ám a vallásértelmezés és valláselemzés – hasonlóan a kultúra értelmezésének bármely dimenziójához – sohasem lehet annyira exkluzív, hogy elvitatná más megközelítések jogosságát. Amennyiben többek között Koselleck nyomán – bár hasonló súllyal hivatkozhatnánk a történelmi emlékezet más teoretikusaira is, mint Paul Ricoeur, Jan Assmann vagy mások – tudjuk, hogy a kortárs társadalmi diskurzusban egyidejűleg vannak jelen különböző korszakok emlékei és ezek együtt alkotják a jelen gondolkodást, úgy a valláselméleti megközelítésekre nézve is igaznak tarthatjuk, hogy a különböző hangsúlyú megközelítések együtt vannak jelen az elméletben és egymásra hatva alakítják a vallásról rajzolt tudományos képet. A következőkben a vallás üres jelölő felvetés értékelését két másik jelentős megközelítéshez viszonyítva próbálom elvégezni. Az egyik a vallástörténeti megközelítés és a másik a hermeneutikai.

Történeti paradigma

A történettudomány részben eszmecentrikus, amennyiben a történelemben megmutatkozó jelenségeket és nagyságokat úgy értékeli, hogy azokban milyen eszmék jelennek meg, s ezek a jelen társadalom számára hogyan szolgálhatnak okulásul. Az eszme- vagy értékcentrikus történelemszemléletet fejezi ki a mai is gyakorta idézett „*historia est magistra vitae*” mondás, amennyiben a történelem ismerete és a benne megmutatkozó értékek felmutatása a jelen élet számára tanításokat hordoz. Ezt a felfogást komoly kritika érte a pozitívista történelemszemlélet felől, amely a természettudományos igazságfogalom és érvelés jellegzetességeit a történettudományra is érvényesíteni kívánta. Ez a megközelítés elvitatta a történelem tanításait és a történelmet úgy fogta fel, mint részben rejtett adtalmazt, amelyet levéltári és más kutatásokkal fel kell tárni. A történelem az igazolt tények történelme – ebben a felfogásban. Ezt a felfogást ismét csak kritika érte a filozófiai gondolkodásban lezajlott hermeneutikai fordulat következtében.

Hermeneutikai paradigma

A többek között Heideggerre, Wittgensteinre és másokra visszavezethető hermeneutikai fordulat részben rehabilitálta a pozitívista szemlélet által kárhoztatott történelemfelfogást, amennyiben rámutatott a megértés társadalmi folyamatainak jelentőségére és az ú. n. „tényeket” beleágyazta az egyén és a társadalom mindenkori változásainak és érdekeinek szövetébe. Az

objektívnek tételezett tényekről a gondolkodás a tényeket alkotó egyéni és közösségi értelemre, érdeklődésre tette a hangsúlyt. Ebben az értelmezésben minden történelmi tény valamely közösség számára jelentéssel bíró esemény, s ez a jelentés az elsődleges, amelynek kerete lehetővé teszi, hogy egyáltalán tényekről lehessen beszélni.

Posztstrukturalista paradigma

A posztstrukturalizmus a Derridára és másokra visszavezethető dekonstrukciós megközelítés örököse, amennyiben értelmezésének középpontjába a társadalmi közeg és felfogás stabilitásainak kritikáját és felbontását állítja. Erről a fentiekben már szoltam, itt csupán újra emlékeztetek arra, hogy ez a megközelítés a modern illetve posztmodern társadalmi diskurzus átmenetiségeit reflektálja, amely a társadalmi-politikai formációk mellett a gondolkodási formációkat is jellemzi. Miközben a korábbi elméletek az átmenetiség dimenzióját inkább kirekesztették, ez a megközelítés éppen ellenkezőleg erre alapoz.

Regionális vallásértelmezés

A fenti, éppen csak megemlített elméleti keretek a vallás tanulmányozása számára is jelentősnek bizonyultak. A vallástudomány elmélettörténete mutatja, hogyan hatottak a bölcsészet paradigmaváltásai a vallások tanulmányozására. A hagyományos történeti megközelítés, karöltve a filológiaival a vallástudomány másfél vagy két évszázados történetében végig jelen van, de inkább annak első szakaszát jellemzi. A XIX-XX. sz. fordulóját követően ez a felfogás a vallásban a mélyreható változások közepette fenntartható értékkontinuitást képviselte. Miközben a XX. sz. első évtizedeiben úgymond minden megkérdőjeleződött, a vallások tanulmányozása egyszerre törekedett a természettudományos igényeknek megfelelő módszerekkel vallási tényeket rögzíteni és ezzel igazolni ennek a kulturális vonulatnak realitását és üzenetértékét is. Ám ez a megközelítés érzéketlen maradt a társadalmi kihívásokra, az egyéni és közösségi identitás újraépítésének általános igényeire. A hermeneutikai fordulatot követő vallásértelmezés a vallás társadalmi jelentőségére kérdezett rá, s egyben arra, hogy a vallási szubsztanciák vagy a vallás mint szubsztancia milyen funkciót tölt be a megértésben. Ebben a szemléletben fontosabb a megismerés és értelmezés folyamata, mint a megismert tények úgymond objektív validitása. Ugyanakkor ez a megközelítés alkalmas az egyéni és társadalmi identitásigények reflektálására, és képes a vallást ebben a folyamatban identitásképző dimenzióknak tekinteni. A társadalmi és gondolkodási struktúrák átmenetiségének tapasztalata és az erre történő reflexió a vallásnak a folyamatosan változó társadalmi diskurzusban betöltött szerepére kérdez rá. A vallást abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen szerepet tölt be az egymással folyamatosan szemben álló felek diskurzív önpozicionálásában. Ez a megközelítés távol áll a vallási tényállásoktól (Gladigow kifejezése: *religiöse Tatbestände*), közelebb a vallás identitásalkotó kulturális szerepéhez és ezen túlmenően az átmenetiség alapvető jellegzetességét képes a vallásértelmezésben érvényesíteni.

Éppen ez az a vonatkozás, amely miatt úgy láthatjuk, hogy a kelet-közép-európai társadalmak diskurzusában a vallás szerepét az üres jelölő elmélet révén speciálisan is értelmezhetjük. Miközben a vallástörténeti kutatások, hasonlóan a vallásfilológiai vagy a vallási néprajzi kutatásokhoz, törekednek vallási tényeket rögzíteni, nem tekintik feladatuknak, hogy a kortárs tudományművelés társadalmi kontextusának alapvető átmenetiségére figyelemmel legyenek. Ezt a feladatot – bizonyos sajátos filozófiai és társadalomtudományi iskolák örökösöként – a vallás posztstrukturalista megközelítése végezheti el. Ez a paradigma, amely a társadalmi diskurzus átmenetiségének és a diskurzuson belül a hegemoniára törekvés alapvetőségének szenteli figyelmét, a vallást is ebben a keretben értelmezhetővé teszi, hogy a vallástudományi

belátások a kortárs társadalmi diskurzus számára erőteljesebben érvényesülhessenek, továbbá nem utolsó sorban azt is, hogy a társadalmi folyamatok a diskurzus vallási jellegzetességeinek felismerésével árnyaltabban legyenek értelmezhetők.

Irodalom

- M. BERGUNDER: *What is Esotericism? Cultural Studies Approaches and the Problems of Definition in Religious Studies*, *Method and Theory in the Study of Religion* 22, (2010) 9-36.
- W. BRECKMAN: *Democracy between Disenchantment and Political Theology: French Post-Marxism and the Return of Religion*, *New German Critique* 94 (2005) 72-105.
- J. D. CAPUTO and M. J. SCANLON: *God, the gift, and postmodernism* Bloomington, IN 1999, 322 p.
- M. ELIADE: *The Encyclopedia of religion* New York, London 1993, 16 v. in 18.
- F. FURET: (ford. Z. MIHANCSIK és A. ARA-KOVÁCS), *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról* Budapest 2000.
- K. GALLING: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft ; RGG3* Berlin 2000.
- J. JACOBS: *The Jewish encyclopedia; a guide to its contents, an aid to its use* New York, London, 1906, xviii, 162 p.
- E. LACLAU: *Emancipation(s)* London 2007, x, 124 p.
- E. LACLAU: *On the Names of God, Political Theologies: Public Religions in a Post-Secular World*, 2009, 137-147.
- D. LOY: szerk. *Healing Deconstruction. Postmodern Thought in Buddhism and Christianity* Atlanta 1996.
- J. MEHLMAN: *The "Floating Signifier": From Lévi-Strauss to Lacan*, *Yale French Studies* 48 (1972) 10-37.
- K.-J. NOTZ: *Lexikon des Buddhismus : [Grundbegriffe, Traditionen, Praxis in 1200 Stichworten von A - Z]* Wiesbaden 2002, 637 S.
- H. D. VRIES and L. E. SULLIVAN: *Political theologies: public religions in a post-secular world* New York 2006, xii, 796 p.